

Проблеми історіографії та джерелознавства

В. І. Кучер

ПРОБЛЕМА СОБОРНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Характерною ознакою сучасної вітчизняної історіографії є підведення підсумків дослідження з окремих проблем української історії. Особливо це стосується проблематики, що довгий час була забороненою, сфальсифікованою радянською історіографією. Варто зауважити, що за короткий період існування незалежної України відбулося суттєве прирошення історичних знань. В цілому це було пов'язано із доступністю дослідників до архівних сховищ, можливістю вільно користуватися історичними працями зарубіжних вчених, а серед них і науковців, публіцистів, української діаспори. Певною мірою це стосується і проблеми боротьби українського народу за об'єднання українських земель в єдине державне утворення.

Необхідно зазначити, що возз'єднання українських земель було складним, неоднозначним, довготривалим процесом. Однак альтернативи йому не було і бути не могло. Попри всі негативні явища, принесені на західноукраїнські землі радянською владою у повоєнний час, відбулося суттєве прирошення української території, збільшилась чисельність населення України, а отже й потенціал нації.

Об'єднання українських земель в єдиній українській державі мало велике прогресивне значення для економічного, культурного й політичного розвитку нації. Досягнута єдність відповідала корінним історичним сподіванням українського народу і принципу самовизначення націй. Вона посилювала життєспроможність українства, його позиції у відпорі зовнішньому тиску, зокрема дії тоталітарних тенденцій.

Однак возз'єднання українських земель не стало початком шляху до державної самостійності, про яку мріяв впродовж віків український народ. Перемога над нацистською Німеччиною породила нові сподівання на демократизацію суспільно-політичного життя й, відповідно, на послаблення залежності національних республік, у тому числі й України, від московського центру. Однак, ці справедливі прагнення входили у жорстку суперечність із суттю сталінської тоталітарної системи. Кремлівське керівництво намагалось послідовно й настирливо, будь-якими засобами викорінювати будь-які паростки національно-демократичних тенденцій.

Істотних змін не принесли ні хрущовська "відлига", ні горбачовська перебудова. Бажання ж домогтись повного суверенітету, національної незалежності, всупереч всіляким централізаторським спробам, дедалі збільшувалось, міцніло.

Із здобуттям незалежності відкрилися якісно нові можливості для всебічного розвитку соборної Української держави. Визнана світовим співтовариством, вона поступово стала одним із вагомих чинників у європейській та світовій політиці. Цьому сприяло, перш за все, проголошення статусу України нейтральною державою. Захищаючи свої інтереси на територіальну недоторканність, Україна спирається на міжнародно-правові домовленості і зберігає свою цілісність, соборність українських земель.

Нові випробування, пов'язані із збереженням єдності української етнічної території, незалежного існування України випали на долю українського народу у зв'язку з президентськими виборами восени 2004 р., коли на порядку денному постало питання федералізації України та створення в її складі південно-східної автономії.

Отже, навіть побіжного погляду на нашу історію достатньо для непохитного переконання в тому, що ідея державного соборного самоутвердження, починаючи з давніх часів, з великокняжої доби, залишалася визначальною, стрижневою для всіх поколінь українців. Ця невгамовна потреба історичної правди і справедливості, жагучий поклик волі рухали віковичну свідомість мільйонів, готових на величні подвиги і безмежну жертвовність в ім'я їх здійснення.

Цього ж погляду достатньо для розуміння неймовірної складності шляху, пройденого українським народом до світлої мети, до торжества соборницької ідеї. Тому не дивно, що так непросто йде процес наукового осмислення історії боротьби нації за своє єднання.

Сучасна вітчизняна історіографія проблемі соборності приділяє чимало уваги. За короткий час існування незалежної Української держави до наукового обігу введено чимало раніше невідомих джерел з даної проблеми із вітчизняних і зарубіжних архівів. Варто зауважити, що питання соборності українських земель у переважній більшості праць розглядається в контексті розв'язання українського питання в цілому.

Увага дослідників до питання соборності українських земель і українського питання в цілому випливає з недостатнього висвітлення теми, прагнення вивчити ті її аспекти, які в радянській історіографії не досліджувались, вважались ідеологічно ворожими.

У цьому контексті, на наш погляд, заслуговують уваги праці Т. Бевз [1, с.94–105], М. Вегеша, С. Віднянського [2], І. Гошуляка [3, с.2–8], В. Ковалю [4, с.332–348], В. Кучера [5, с.122–134], О. Марушенка [6, с.34–54], В. Солдатенка [7, с.79–93] та ін.

До проблем, що активно розроблялися вітчизняними дослідниками в останні роки, належить історія боротьби за об'єднання етнічних українських земель у національній державі в роки української революції 1917–1920 рр.

Варто зауважити, що науковці, публіцисти у своїх працях зверталися як до теоретичних, так і до фактологічних, джерельно-документальних вимірів проблеми. П.Сергієнко одним з перших на широкому документальному матеріалі розкрив поняття “соборність”, показав становлення ідеї соборності на різних етапах української історії [8].

Окремий розділ автор присвятив розвитку ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці. Він проаналізував твори Т.Шевченка, М.Драгоманова, В.Антоновича, М.Грушевського, В.Винниченка, В.Липинського та інших, в яких знайшли відображення їх державно-соборницькі погляди. Оцінюючи державно-соборницькі позиції одного з найвідоміших і авторитетніших поборників ідеї возз'єднання українських земель М.Грушевського, П.Сергієнко цілком слушно нагадує його висловлення про те, що не може бути України вільної, суверенної, демократичної, якщо вона не буде розбудована самим народом, всіма його верствами, політичними угрупованнями [8].

Аналізуючи одну з найвідоміших праць В. Винниченка “Відродження нації”, написану на основі власних спостережень революційних подій, П. Сергієнко наголошує, що висновки і застереження відомого політичного, державного діяча, письменника про причини і поразки революції, втрату шансу втілити в життя ідею соборності і державності актуальні й нині, коли робиться нова спроба розбудувати незалежну соборну українську державу [8].

Одночасно з виходом праці П. Сергієнка у видавництві “Бібліотека українця” побачила світ брошура В. Панченка “Соборний герб України”. У праці вперше за довгі десятиріччя забуття і фальсифікації української національної атрибутики і символіки розглядається історія виникнення гербів історичних земель та регіонів України, а також національного символу українського народу – Тризуба [9].

Як відомо, після проголошення України незалежною державою навколо національно-державної символіки спалахнули суперечки та дискусії, внаслідок яких були визначені основні атрибути державності, визнано синьо-жовтий прапор, золотий Тризуб, невмирущий гімн М. Вербицького та П. Чубинського “Ще не вмерла України”. Праця В. Панченка є певним внеском у відтворення історії створення соборного герба України.

Визначною подією в науковому суспільно-політичному житті країни було проведення на державному рівні вперше в незалежній Україні в січні 1994 р. “круглого столу” на тему “Проблема соборності України в ХХ столітті”. Ця знаменна подія була присвячена 75-й річниці Акту Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 р. У роботі “круглого столу” взяли участь державні, політичні діячі, провідні науковці: історики, правознавці, філософи, представники інших гуманітарних наук. Матеріали “круглого столу” вийшли окремим виданням.

У своїй статті академік НАН України І. Курас, торкнувшись ідеї соборності України в історичному аспекті, привернув увагу наукової громадськості до завдань висвітлення найважливіших етапів і віх українського народу на його непростому, часом трагічному шляху до своєї державності і соборності [10, с.8].

У своїх матеріалах автори торкнулися ідеї соборності України в історичному аспекті, проаналізували діяльність Центральної Ради, гетьманської Української держави і Директорії щодо реалізації ідеалу соборності українських земель в період національно-демократичної революції 1917–

1920 рр. Особливо велика увага при цьому була приділена Акту Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., всебічній оцінці його значення як важливої історичної події в житті українського народу. Зокрема, І. Гошуляк цілком обґрунтовано доводить, що боротьба за відродження національної державності українського народу, становлення і захист суверенної української держави в 1917–1920 роках “нерозривно пов’язані з проблемою соборності українських земель”. Автор вважає, що саме в ті роки ідеал соборності України вперше за багато століть із заповітних мрій і сподівань кращих синів українського народу став нарешті реально втілюватись в життя [11, с.42].

Відомий львівський дослідник С. Макарчук підняв досить цікаву проблему про об’єктивні фактори ідеї національної свободи і соборності в історії українського народу. Одним із найважливіших об’єктивних чинників автор вважає “вічне стремління народу як етносу, нації до власного вільного і природного розвитку за цілісності національного організму” [12, с.15].

На думку автора, кожна нація, у тому числі і українська, має природне право на самовизначення, тобто право мати власну державу. Ця ідея захопила широкі верстви українського народу, стала для них життєвою потребою. Однак С. Макарчук наголошує, що “без суб’єктивної волі нації до визволення, соборності і державності ніяке самовизначення неможливе, або ж воно може носити характер пародії, як це було для більшості націй і народностей в рамках колишнього Союзу” [12, с.17].

Цікаві думки з приводу причин, що стояли на перешкоді реалізації ідеї соборності висловила Л. Нагорна. Проаналізувавши широке коло джерел, вона прийшла до висновку, що ідея об’єднання в часи української революції була наперед приреченою, насамперед через різні орієнтації урядів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки [13, с.120].

Л. Нагорна пише про те, що певні надії і сподівання на можливість якщо не політичної, то принаймні культурної консолідації українства на початку 20-х років породили в демократичних верствах українського суспільства активний українізаційний курс уряду радянської України.

Було здійснено чимало практичних кроків у налагодженні і зміцненні культурних наукових зв’язків між східноукраїнськими і західноукраїнськими землями. Однак в умовах гострого класового протистояння, жорсткого ідеологічного диктату, повної залежності українських владних структур від волі Москви, демократична в своїй основі ідея національного відродження, соборності українських земель, культурної співпраці між населенням роз’єднаних українських земель увійшла в конфлікт з централістською лінією сталінського керівництва, наштотхнула на непереборну традицію русифікаторства [13, с.123].

Цікаві думки, положення і висновки з історії соборності українських земель містяться у повідомленнях В. Кременя [14, с.150–156], А. Мінгазутдінова [15, с.164–168], В. Ткаченка [16, с.90–97] та ін.

Без перебільшення можна стверджувати, що сам факт організації та проведення цього наукового зібрання, видання матеріалів сприяли активізації досліджень з проблеми українського питання в цілому та його складових – української державності, соборності українських земель. Впродовж 1990-х рр. було підготовлено і видано цілий ряд праць, присвячених цим питанням.

Серед них привертають увагу своєю актуальністю, новизною, неординарною постановкою питання праці О. Полянського [17], М. Сеньківа [18], В. Сергійчука [19], В. Грабовецького, О. Жерноклєєва, О. Карпенка [20].

Враховуючи важливе політичне та історичне значення об’єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки для утворення соборної української держави, Президент України Л. Кучма напередодні 80-річчя Акту Злуки 21 січня 1999 р. підписав Указ про встановлення Дня Соборності України, який щорічно відзначається 22 січня – у день проголошення в 1919 р. Акту Злуки.

Безумовно, що ця видатна 80-річна ювілейна дата в житті українського народу не могла залишитись непоміченою науковою громадськістю країни. За ініціативою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України було проведено ювілейну конференцію і за її результатами підготовлено Збірник наукових праць [91]. У ньому взяли участь провідні науковці України. У виданні порушуються актуальні проблеми дослідження ідейних засад соборницького процесу, історичного досвіду боротьби за об’єднання етнічних українських земель, різних гілок українського народу в єдиній державі. Особлива увага звертається на періоди Української революції і Другої світової війни, коли відбувалися найсуттєвіші зрушення у досягненні єдності українства. Ставляться важливі питання щодо вивчення сучасного стану розвитку незалежної соборної Української Держави.

Водночас підготовка та видання зазначених та ряду інших наукових праць висвітлювали цілий ряд проблем, на яких варто зосередити подальші зусилля науковців. Дуже нелегко дається, зокрема, зіставлення двох історичних феноменів – досвіду розв’язання проблеми соборності в 1919 р. і 1939 р., ювілей яких, за збігом обставин, припали на один рік (1999 р.). До чисто наукової аргументації тут незмінно долучаються й ідеологічно-політичні, почасти кон’юнктурні, міркування, розрахунки. Крім того, уповільнений вихід гуманітарних наук із кризового стану суттєво гальмує наближення до історичної істини, а відтак і не може привести до бажаного ефекту у дослідженні цілої низки проблем, у тому числі й порушених питань.

При наявності певних позитивних зрушень щодо аналізу окремих етапів боротьби за реалізацію соборницьких планів українства, явно бракувало узагальнюючої панорамної праці, у якій би по можливості було б відтворено увесь цілісний історичний шлях досягнення однієї з найзаповітніших мрій і прагнень українського народу.

Підготовка саме такої праці була на часі не лише через потребу суспільно-політичного реагування на згадані ювілеї найрельєфніших подій, пов'язаних торжеством соборницьких зусиль (цілком усталена традиція, що широко практикується кожним народом), бажанням зробити внесок у розв'язання нагальної суспільної проблеми, а й через прагнення дати науково вивірений ґрунт для вибору перспективних орієнтирів українства, що переживає надзвичайно відповідальний, справді доленосний етап свого розвитку.

Керуючись відзначеною мотивацією, науковці відділу етністоричних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України ініціювали спробу написання узагальнюючої праці з даної проблеми. Для її підготовки були залучені провідні дослідники України. Спільними зусиллями підготовлене монографічне дослідження у двох книгах, які зусиллями видавця М. Ляшенка видруковані видавництвом “Бібліотека українця” [22, кн.1, кн.2].

У праці на широкому документальному матеріалі висвітлюється розвиток української соборницької ідеї, яка, зароджуючись на рефлексорному, емоційному рівні, поступово оформилась у наукові, теоретичні концепції, вибудовані на міцних історичних і правничих засадах, перевірялась у горнилі національно-визвольної боротьби українського народу.

Науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса докладають зусилля для подальшого дослідження даної проблеми. Ними видруковано цілу низку наукових розвідок. Це статті І. Гошуляка [23, с.22–42], В. Кучера [24, с.283–301], О. Любовець [25, с.162–170] та ін.

Серед цих праць вирізняється монографія І. Кураса і В. Солдатенка “Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)”. У праці досліджуються складні, суперечливі проблеми формування території, кордонів України в процесі боротьби за державність у революційну добу. Головну увагу автори сконцентрували на трьох ключових моментах історичного досвіду 1917–1920 рр.: на з'ясуванні суспільних тенденцій, які зумовили відрив і дистанціювання від національного середовища кубанської гілки українців; на відтворенні історичних детермінант краху авантюризм, антинаціональних спроб вичленення із живого тіла України Донецько-Криворізької області; на аналізі внутрішнього конфлікту соборницьких прагнень українців з регіональними політичними орієнтаціями і діями провідників ЗУНР, що призвело до руйнації єдиного українського фронту у 1919 р., стало одним з вирішальних чинників поразки Української революції, державотворчих зусиль [26].

Аналіз вітчизняної історичної літератури, присвяченої питанню соборності українських земель, дає підстави зробити висновок, що увагу дослідників привернули події, які відбувалися напередодні та в роки Другої світової війни. Їх перебіг і наслідки, на думку С. Кульчицького, мали вирішальне значення для реалізації ідеї соборності України, результатом чого стало об'єднання українських етнічних територій в єдиній державі [27, с. 80].

Відомий дослідник М. Коваль, який чимало зробив для переосмислення подій 1939–1945 рр., писав, що “Друга світова війна, а найбільше її завершальний період є особливою смугою у тривалому суперечливому процесі формування незалежності України. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції сприяла зростанню його національної свідомості, глибшому розумінню свого місця серед інших народів, а отже – поступовому визріванню соборно-державницького потенціалу України” [28, с.191].

Цілком погоджуючись з таким твердженням, варто наголосити, що із здобуттям незалежності Україною зусилля авторів зосереджено на висвітленні питань національно-визвольних змагань українського народу в 30–50 роки ХХ століття. Цьому сприяло введення в науковий обіг нових джерел, впровадження новітніх теоретико-методологічних підходів до вивчення подій того періоду. Важливо й те, що звільнившись від компартійного, ідеологічного диктату і цензури дослідники у своїх роботах кардинально переглядають усталені в радянській історіографії штампи і положення щодо ролі і місця українського питання в європейській політиці 30–50-х років минулого століття. У даному контексті нові підходи спостерігаються у висвітленні таких питань, як радянсько-німецькі домовленості, зокрема пакт Молотова–Ріббентропа, історія утворення Карпатської України, початок Другої світової війни та участь СРСР у розгромі Польщі, приєднання Західної України до УРСР, анексія Бессарабії і Північної Буковини, коли було започатковано об'єднання українських земель, проблеми кордонів України на завершальному етапі Другої світової війни, возз'єднання з УРСР Закарпаття – останньої частини української етнічної території.

Цим питанням присвятили свої дослідження М. Гетьманчук [29], В. Коваль [31, с.82–85], В. Ковалюк [32, с.30–41], В. Косик [33], В. Кучер [34, с.21–34], Ю. Сливка [35, с.3–31] та ін.

Досліджуючи причини зацікавлення європейськими державами українським питанням, історики прийшли до висновку, що воно ставало важливим фактором міжнародної політики, роль якого зростала в міру загострення кризи Версальської системи договорів та наближення Другої світової війни. У

даному контексті важливого значення набуває висновок Ю. Сливки про те, що у 20–30 роки жодна європейська держава не обстоювала права українського народу на створення незалежної і соборної держави. Україну розглядали як об'єкт територіальної геополітичної експансії. Вона й надалі залишалася об'єктом міжнародної політики. Тому “українство не могло істотно впливати на перебіг європейських подій, а отже й на розв’язання власної долі” [35, с. 7].

Об’єктивним і переконливим, на наш погляд, є положення автора про політику щодо українського питання Радянського Союзу у міжвоєнний період. Ця політика, зазначає Ю. Сливка, мала чітко окреслені два аспекти: внутрішній і зовнішній, міжнародний. У внутрішній політиці суть дій радянського керівництва щодо України полягала в тому, щоб, уживаючи всіх засобів, повернути їй статус малоросійської губернії через фізичне та морально-політичне знищення українського національно свідомого, державотворчого елементу, особливо селянства, основного, і, по суті, єдиного соціального середовища, яке відтворювало національну самобутність, а отже генерувало національно-соборницьку ідею. Що ж до міжнародного аспекту, Сталін, на думку Ю. Сливки, намагався використати українську карту як один з дійових засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної і Західної Європи [35, с. 8].

Виваженими, на наш погляд, є міркування Ю. Сливки у питанні про початок об’єднання західноукраїнських земель з радянською Україною внаслідок радянсько-німецьких домовленостей. Висловивши слушне зауваження, що це була злочинна змова найреакційніших у тогочасній Європі тоталітарних режимів, автор привів цілий ряд важливих аргументів на користь права українського народу на самовизначення та об’єднання своїх земель. Це була надзвичайно важлива подія, якою започатковано процес об’єднання земель України, що “мало винятково важливе значення для встановлення її західних кордонів після Другої світової війни та боротьби за державну незалежність у наступні десятиліття” [35, с. 18].

В останні роки вітчизняні науковці, спираючись на архівні джерела, дослідження авторів з української діаспори, спогади безпосередніх учасників подій намагаються висвітлити трагічну долю Карпатської України.

Як відомо, поява в 1938 р. автономної, а незабаром і незалежної, української держави на Закарпатті, стала помітним явищем в суспільно-політичному житті східноєвропейського регіону. У сучасних дослідженнях піддано ґрунтовній критиці ідеологічні засади радянської історіографії про Карпатську Україну, яка трактувала її появу як буржуазно-націоналістичного державного утворення, виникненню якого сприяла Німеччина. За твердженням радянських істориків, виникнення Карпатської України було першим кроком нацистського рейху в реалізації планів завоювання “життєвого простору” на Сході. Наступним кроком мало стати відірвання радянської України і, врешті, агресія проти Радянського Союзу [36, с. 138].

У працях вітчизняних дослідників утверджується погляд, що утворення Карпатської України засвідчило прагнення українського народу жити у власній незалежній соборній державі. М. Вегеш і С. Віднянський пишуть, що цю подію необхідно розцінювати як другий після визвольних змагань 1917–1920 рр. етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

У цілому ряду праць дослідники дійшли обґрунтованого висновку, що Карпатська Україна стала провісницею соборної суверенної української держави для української спільноти, розпорошеної у світі [37, с. 48].

На думку закарпатського дослідника В. Худанича, утвердившись як держава, Карпатська Україна мала “допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави” [38, с. 60].

Торкаючись проблеми про роль і значення українського питання у міжвоєнній Європі, Ю. Сливка наголошує, що ряд європейських держав, особливо Німеччина, намагалися розіграти “закарпатську карту” у власних інтересах. Німецький уряд за допомогою провокативних заяв, що пропагувалися у засобах масової інформації, обстоював ідею про можливе перетворення Карпатської України “на ядро для відновлення соборної України” [35, с. 11]. Однак, як з’ясувалось згодом, українське питання було використане А. Гітлером в остаточному розчленуванні Чехословаччини, підпорядкуванні своєму впливу Угорщини, Польщі та Румунії, інтереси яких безпосередньо зачіпали існування карпатоукраїнської держави.

Важливе місце в сучасній вітчизняній історіографії відводиться питанню про возз’єднання західноукраїнських земель з радянською Україною в 1939–1940 рр. Більшість авторів дотримується думки про пов’язаність цієї важливої події в житті українського народу з пактом Ріббентропа–Молотова, підписаним між Німеччиною і СРСР 23 серпня 1939 р. та таємними протоколами, доданими до пакту. Відомий український поет, громадський діяч Д. Павличко ще в 1990 р. писав: “Визнання юридично недійсними відкритих і таємних радянсько-німецьких домовленостей 1939–1941 років не ставить під сумнів правомірність возз’єднання Західної України зі своїми братами на Сході й законність нового державного кордону між Україною і Польщею після Другої світової війни, адже звершене відповідає історично справедливим сподіванням українського народу і принципу самовизначення націй” [39, с. 2].

Розглядаючи проблему легітимності возз'єднання Західної України з СРСР, С. Кульчицький відзначає безсумнівну пов'язаність подій на західноукраїнських землях у 1939 р. із змістом пакту Ріббентропа–Молотова і таємними протоколами [27, с.80]. Я. Грицак пише, що пакт Ріббентропа–Молотова і таємні протоколи Радянський Союз використав з метою “покращення своєї геополітичної ситуації – перенесення своїх кордонів на захід у зв'язку з загрозою нової війни. Очевидно, не останню роль зіграло прагнення ліквідувати націоналістичні “п'ємонти” у Західній Україні і Західній Білорусії”. Разом з тим, Я. Грицак доходить висновку, що Друга світова війна “принесла майже блискавичне розв'язання проблеми єдності українських земель” [40, с.210].

У цілому позитивно оцінюючи возз'єднання українських земель, В. Коваль зауважує, що його здійснила не українська держава, а радянська імперія, з метою прирощення території, російщення українського народу, перетворення його на “малоросів” з метою збільшення чисельності імперського народу [4, с.343].

Як відомо, вступ Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. радянська історіографія однозначно трактувала як “визвольний похід”. Спираючись на архівні матеріали, вітчизняні вчені прийшли до висновку про неспровоковану агресію Радянського Союзу щодо сусідньої польської держави. Про те, що це була справжня війна проти польського народу свідчить порушення Сталіним та його найближчим оточенням цілої низки міжнародних договорів, зокрема радянсько-польського договору про ненапад між Польщею і СРСР. Цілком обґрунтованою є також думка про те, що СРСР вступив у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини. Цієї точки зору дотримуються П. Брицький [41, с.19], М. Гетьманчук [29, с.311], А. Руккас [42, с.74] та ін.

Певним підсумком вивчення проблеми соборності українських земель у роки Другої світової війни було проведення в 2000 році загальноукраїнської наукової конференції та видання її матеріалів. Не маючи змоги в даному короткому історіографічному огляді проаналізувати всі матеріали конференції, ми зупинимось лише на окремих з них. Перш за все, звертає увагу постановкою питання та аналізом подій, пов'язаних з соборністю українських земель у передвоєнні і воєнні роки, стаття колишнього міністра закордонних справ України Г. Удовенка [44, с.7–20].

Зупинившись на характеристиці міжнародної ситуації у міжвоєнний період, Г. Удовенко зазначає, що українське питання залишалося найголовнішим об'єктом геополітичних суперечностей між Німеччиною і Радянським Союзом. При цьому автор чимало уваги приділяє аналізу теоретичних концепцій німецьких геополітиків, центральне місце в яких займали геополітичні схеми рейхсканцлера Німеччини А. Гітлера. Один із пунктів своїх експансіоністських планів він пов'язував з Україною.

Торкаючись позиції Сталіна щодо українського питання, Г. Удовенко зазначає, що останній шукав порозуміння з Берліном, намагаючись спрогнозувати подальші дії Німеччини, з'ясувати позиції Польщі, Англії, Франції, Угорщини, уряди яких намагалися “розіграти українську карту” на свою користь. Врешті, боротьба за геополітичний простір у Східній Європі завершилась підписанням пакту Молотова–Ріббентропа, який, на думку Г. Удовенка, у геополітичному сенсі мав для України позитивне значення. Сталін, відстоюючи інтереси радянської імперії, “як це не парадоксально, зміцнював геополітичні підвалини майбутньої української державності та соборності” [44, с.8,16].

Серед матеріалів реферованого збірника привертає увагу стаття В. Стецкевича, присвячена аналізу доробку вітчизняних дослідників щодо питання возз'єднання українських земель в 1939–1940 рр. [45, с.81–92]. Автор констатує розширення тематики досліджень даної проблеми, зауважуючи, що більшість науковців впроваджують нові теоретико-методологічні підходи до вивчення історичного минулого українського народу, в тому числі й проблеми соборності українських земель. Як наслідок, вітчизняна історіографія суттєво поповнилась науково-дослідницькими працями найрізноманітніших жанрів і форматів: від невеликих тез, повідомлень, статей до збірників матеріалів наукових конференцій, монографій, присвячених досліджуваній проблемі [45, с.81].

Неординарною постановкою питання у реферованому збірнику привертає увагу стаття В. Ленської про роль Сталіна у процесі приєднання та об'єднання українських земель. Зазначаючи, що якщо 80-річчя Акту Злуки УНР та ЗУНР хоч якось було відзначено науковою, політичною громадськістю, то 55-річчя остаточного возз'єднання, коли Закарпаття увійшло до складу УРСР, пройшло зовсім непоміченим. Торкаючись процесу возз'єднання західноукраїнських земель авторка наголошує, що воно відбулося за радянським сценарієм, головним режисером якого був Сталін. Деякі українські політичні кола не бажать сприймати, що “це він Йосип Віссаріонович Сталін, грузин за національністю, здійснив віковичну мрію українського народу жити в соборній державі” [46, с.55].

В. Ленська розглядає політичні чинники, якими керувався Сталін, об'єднуючи українські землі. На її думку, він хотів бачити об'єднану Україну як буфер на випадок загрози з Заходу, з іншого боку – як плацдарм для розв'язання світової революції. З метою втілення своїх ідей Сталін розгорнув жакливі репресії проти духовних сил української нації. Стосовно агресії СРСР проти Польщі, авторка поділяє думки більшості дослідників, що то було практичне втілення агресивних замірів сталінської тоталітарної системи [46, с.58].

Розглядаючи питання про правомірність возз'єднання українських земель, Л. Горбенко і В. Білецька наголошують, що цим актом була “відновлена історична правда – возз'єдналась українська

нація” [47, с.119]. Автори цілком слушно стверджують, що претензії деяких польських авторів на західноукраїнські землі (“східні креси”) не мають під собою ґрунту. Відстоюючи свою позицію, вони цим самим намагаються обґрунтувати і виправдати багатовікову колонізаторську політику польських окупантів.

Аналізуючи повоєнну міжнародну ситуацію, Л. Горбенко, В. Білецька вважають, що Друга світова війна мала для українського народу не лише трагічні, але й позитивні наслідки. Відповідно до рішень Ялтинської міжнародної конференції вперше за багато століть усі українці “об’єдналися у межах одного політичного дому”. Разом з тим, Сталін, намагаючись утворити на польській землі соціалізм радянського зразка, передав Польщі споконвічні українські землі: Підляшшя, Холмщину, Посяння, Лемківщину [47, с.119–120].

Цілий ряд важливих питань, присвячених соборності українських земель, розглядають у своїх статтях Н. Рудіченко [48, с.113–116], В. Кожухар [49, с.121–123], К. Сажко [50, с.170–172], Н. Пухало [51, с.180–184] та ін.

У даній публікації немає можливості проаналізувати всі або хоча б більшість праць, присвячених проблемі соборності українських земель. Однак очевидним є той позитивний факт, що ця проблема стала одним із пріоритетних напрямків досліджень у сучасній українській історіографії. Цьому безперечно сприяло розширення джерельної бази історичних досліджень в цілому. Показовим є прагнення науковців звільнитися від тягара стереотипів і уявлень історіографії радянської доби, що дозволило суттєво переглянути характерні для неї уявлення про характер, зміст, мотиви і спрямованість процесів, пов’язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу за власну соборну державу.

Джерела та література

1. Бевз Т. Ідея соборності в програмних документах українських політичних партій // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999.
2. Веґе М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи і українське питання (1918–1939). – Киев; Ужгород, 1998.
3. Гошуляк І. Проблеми соборності України: ідейні засади, спроби реалізації // Пам’ять століть. – 1997. – № 5.
4. Коваль В. С. Завершення історичного процесу воз’єднання українських земель: здобутки і втрати // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999.
5. Кучер В. І. Соборність українських земель в історичній ретроспективі // Волинь у новітній історії української державності: Зб. наукових праць. – Луцьк, 1999.
6. Марущенко О. Проблема соборності українських земель напередодні та на початку Другої світової війни: історіографічні роздуми // Там само.
7. Солдатенко В. Соборницький процес 1918–1919 рр.: від ідеї до практики // Там само.
8. Сергієнко П. П. Соборність України: поняття, ідея і реальність. – К., 1993.
9. Панченко В. Соборний герб України. – К., 1993.
10. Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
11. Гошуляк І. Л. Деякі аспекти проблеми соборності Українських земель в 1917–1920 рр. // Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
12. Макарчук С. А. Об’єктивні фактори ідеї національної свободи і соборності в історії українського народу // Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
13. Нагорна Л. П. Соборність в ідеалі і на практиці: уроки першої третини століття // Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
14. Кремень В. Г. Соборна Україна в цілому світі // Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
15. Мінгазутдінов О. Ф. Соборність України і національна ідея // Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
16. Ткаченко В. М. Акт Злуки: уроки історії // Проблеми соборності України ХХ століття. – К., 1994.
17. Полянський О. У боротьбі за соборність і суверенність. – Тернопіль, 1991.
18. Сеньків М. З історії соборності українських земель 1917–1945 рр. – Дрогобич, 1999.
19. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства у 1917–1920 рр. – К., 1999.
20. Грабовецький В. В., Жерноклеев О. С., Карпенко О. Ю. та ін. Соборність України: історія і сучасність. – Івано Франківськ, 1999.
21. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) – К., 1999.
22. Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – Кн. 1. – К., 2000; Соборність України. На шляху до об’єднання та утвердження української державності. – Кн. 2. – К., 2002.
23. Гошуляк І. Л. Універсал соборності та його історичне значення // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми...
24. Кучер В. Соборницька концепція українських націоналістів: теорія і практика // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми...
25. Любовець О. Принцип соборності та українські політичні партії (1918 – 1920 рр.) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми...
26. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) – К., 2001.

27. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з СРСР: проблема легітимності // Київська старовина – 1999. – № 6.
28. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1999.
29. Гетьманчук М. П. "Українське питання" в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів, 1998.
30. Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. – К., 1989.
31. Коваль М. В. Друга світова війна – помітна віха історичного процесу формування незалежної соборної української держави // Незалежність України: історичні витоки та перспективи: Матеріали науково-практичної конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997.
32. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1991. – № 9.
33. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1992.
34. Кучер В. Пакт Ріббентропа–Молотова та українське питання: проблема соборності українських земель // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Зб. матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24–25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг, 2000.
35. Сливка Ю. Україна у Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4.
36. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. в українській історіографії // Український історик. – 1997. – № 1–4.
37. Соборність України. На шляху до об'єднання та утвердження української державності. – К., 2000.
38. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 років // Календар "Просвіти" на 1994 рік. – Ужгород, 1994.
39. Павличко Д. Пакт Молотова–Ріббентропа і возз'єднання України 1939 року // Літературна Україна. – 1990. – 4 січня.
40. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
41. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995.
42. Руккас А. О. Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку Другої світової війни на території Західної України // Питання нової та новітньої історії. – К., 1997. – Вип. 43.
43. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Зб. матеріалів загальноукраїнської наукової конференції (24–25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг, 2000.
44. Удовенко Г. Й. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни 1939–1945 рр. // Там само.
45. Стецкевич В. В. Возз'єднання українських земель 1939–1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми // Там само.
46. Ленська В. В. Роль Сталіна у процесі приєднання та об'єднання українських земель // Там само.
47. Горбенко Л. Л., Білецька В. С. Приєднання західноукраїнських земель в контексті Другої світової війни – найважливіша історична подія соборності України // Там само.
48. Рудіченко Н. В. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях 1939 року: військово-політичний аспект проблеми // Там само.
49. Кожухар В. І. Україна в геополітичних концепціях Угорщини в період Другої світової війни // Там само.
50. Сажко К. Н. Рідна мова як фактор об'єднання українських земель в соборній державі // Там само.
51. Пухало Н. М. Об'єднання українських земель в єдину державу – запорука формування суспільно-територіального комплексу незалежної України // Там само.

Summary

The country and diasporas researchers' studios which deal with the problem of the Ukrainian lands unity are analysed. In this article the author emphasizes the stages of the Ukrainian people struggle for the uniting of the Ukrainian regions into the single whole state and characterizes the historical work concerning each period. Summarizing above mentioned facts, the author makes the conclusion, that contemporary scientific researches try to give up the essence and the Soviet stereotypes and this fact allows to review the content of the struggle for the unity.

Г. Ф. Турченко

ПІВДЕННА УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Кардинальні зміни, які відбулися в житті українського народу після проголошення незалежності України у 1991 р., зокрема, початок розбудови власної суверенної держави, відкрили сприятливі умови для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення попереднього досвіду державотворення. У вітчизняній історіографії відбулися серйозні зрушення в дослідженні історії України; серед її ключових проблем виокремилися, зокрема, проблеми становлення української нації.